

Entre imperis i nacions.
Elissàvet Mutzan-Martinengu i la seva *Autobiografia*

Between empires and nations.
Elisavet Moutzan-Martinegou and her Autobiography

Ioanna Nicolaidou
Universidad de Málaga

Article rebut: 1 de setembre del 2022
Sol·licitud de revisió: 15 de setembre del 2022
Article acceptat: 15 d'octubre del 2022

Nicolaidou, Ioanna. 2022. Entre imperis i nacions. Elissàvet Mutzan-Martinengu i la seva *Autobiografia*. *Aérides* 3, pàgs. 27-44.

Resum: Les primeres tres dècades del segle XIX coincideixen amb els anys de vida de l'escriptora Elissàvet Mutzan-Martinengu (1801-1832), que després de molt de temps en la invisibilitat, avui és reconeguda com a precursora de la consciència feminista i primera dona a escriure en prosa a la Grècia moderna. Dels seus escrits literaris i traduccions no n'ha sobreviscut sinó una ínfima part, de la qual destaca la seva *Autobiografia*, escrita entre 1827 i 1830, una obra insòlita per al temps, lloc i gènere de la seva autora. Aquest article indaga sobre l'encaix d'un relat autobiogràfic escrit per una dona en un període de transformacions grans i radicals per a la seva terra natal, les illes Jòniques i la Mediterrània en general, i sobre la seva rellevància des de la nostra perspectiva actual.

Paraules clau: Elissàvet Mutzan-Martinengu, autobiografia, illes Jòniques, gènere, Il·lustració, estat nació.

Abstract: The first three decades of the 19th century coincide with the life of author Elisavet Moutzan-Martinegou (Zakynthos 1801-1832) who, after a long time in complete oblivion, is now recognized as the precursor of feminist consciousness and first woman to write prose in Modern Greece. Of her literary writings and translations only a tiny part has survived, of which her *Autobiography*, written between 1827 and 1831, stands out as a highly remarkable text given the time, place and gender of its author. This paper seeks an insight into how a woman's autobiographical narrative fits into that period of great and radical transformations for her homeland, the Ionian Islands and the Mediterranean at large, and what its significance might be for us today.

Key words: Elisavet Moutzan-Martinegou, autobiography, Ionian Islands, gender, Enlightenment, nation state.

[...] su tentativa de dejar su huella, hacer más difícil su negación o su difuminación o su olvido, es su manera de decir «yo he sido» [...] y de impedir que los demás digamos [...] «no cruzó el mundo ni pisó la tierra, no existió».

Javier Marías, *Tu rostro mañana*

I

«El mar és un camí obert. El Mediterrani, una plaça aquàtica. I al voltant, palaus i barraques de gents que parlen llengües diferents, veneren déus diferents, vesteixen robes diferents, però saben que si bufa el vent a favor de les veles, arribaran a l'altra riba, a altres terres, per donar i rebre».¹ Un pont entre ribes. Així era, i així descriu Thomàs Skassis a la seva novel·la *To ρολόι της σκιάς (Relotge d'ombra)*, el Mediterrani de la primera meitat del segle XIX: solcat per humils pescadors, intrèpids comerciants, salvatges saquejadors, ambiciosos conquistadors imperialistes, ardents nacionalistes i savis que «simplement viatjaven per veure i conèixer» (Skassis 2004, 63).

En aquest Mediterrani va viure Elissàvet Mutzan-Martinengu [Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου] en les primeres tres dècades del segle dels nacionalismes, el segle XIX, a l'illa grega de Zàkinthos [Ζάκυνθος], ubicada, juntament amb la resta (Corfú, Cefalònia, Ítaca, Lèucada, Paxí i Citera) de les anomenades illes Jòniques, no a l'Egeu sinó al mar Jònic, a l'oest de la Grècia continental, molt a prop d'Itàlia. Va néixer el 1801 al si d'una família, els Mutzan, rica, noble, poderosa i profundament conservadora, i allà va morir, el 1832, als 31 anys, pocs dies després de donar a llum el seu únic fill, fruit d'un matrimoni no desitjat que s'havia celebrat només catorze mesos abans (Serras, 2002).

A diferència de la majoria dels seus compatriotes de les illes Jòniques i els seus coterranis de Zàkinthos –entre ells, els llorejats poetes Ugo Foscolo, Andreas Kalvos i Dioníssios Solomós,² o els seus mateixos pare, oncle i germà–, ella no sols mai no va poder viatjar més enllà de la seva illa natal, sinó que va viure els seus trenta-un anys de vida sota un règim familiar extraordinàriament patriarcal, que la va mantenir enclaustrada a l'asfixiant àmbit domèstic, l'àmbit de les dones del seu temps, lloc i classe. A diferència d'ells, per a ella no hi va haver sortides de casa,³ ni de bon tros viatges, escola o universitat. Tot i així, gràcies a un amor tan precoç com incondicional per la lectura, l'escriptura, la traducció i

¹ Les traduccions a l'espanyol de citacions en altres llengües són de l'autora, Ioanna Nicolaidou. Al català, en la present traducció, de Rubén Montañés (n. del t.).

² Ugo Foscolo (1778-1827); Andreas Kalvos (1792-1869); Dioníssios Solomós (1798-1857). Nascuts a Zàkinthos, tots tres es van establir a Itàlia en els seus anys joves. Foscolo i Solomós es van convertir en poetes nacionals d'Itàlia i Grècia, respectivament. De tots tres, només Solomós va tornar a les illes Jòniques per quedar-s'hi, encapçalant des de llavors el cànon literari grec. Per a més informació biogràfica sobre ells vegeu Zanou (2018).

³ Llevat de les ocasionals visites, amb la seva família, a la finca que aquesta posseïa a la localitat de Pigadàkia [Πηγαδάκια], a Zàkinthos.

les llengües, Mutzan va aconseguir convertir-se en l'autora d'un total de trenta textos escrits en grec o italià —entre ells, onze diàlegs i drames morals, cinc comèdies, sis tragèdies, una oda i dos assaigs (un d'ells sobre economia)—,⁴ i en traductora al grec modern d'obres gregues clàssiques.⁵ A causa, en part, de la seva condició de dona i en part d'una sèrie de circumstàncies tràgiques —el devastador terratrèmol i els posteriors incendis, que el 1953 van arrasar l'illa de Zàkinthos, i van reduir a cendres tots els seus manuscrits—,⁶ d'aquesta producció literària no ha sobreviscut més que una ínfima porció de la qual destaca la seva (encara inèdita a l'estat espanyol) *Autobiografia* (Mutzan-Martinengu 1997),⁷ redactada paulatinament entre 1826 i 1831 (Arvanitakis 2005, 403; Calotychos 2003, 102). Una obra insòlita per al seu lloc, temps i gènere gràcies a la qual, després d'haver estat mig segle condemnada a la invisibilitat més absoluta i més d'un als marges del cànon literari grec, Elissàvet Mutzan-Martinengu és avui reconeguda com a precursora de la consciència feminista grega, primera dona a escriure en prosa i primera a escriure en mode autobiogràfic a la Grècia moderna.⁸

II

Per a la seva illa natal i la resta de les illes Jòniques —i no en menor mesura per a la Mediterrània en conjunt i fins i tot Europa en general—, les tres dècades del segle XIX, que coincideixen amb la seva vida, van ser un temps de grans turbulències i de transformacions radicals que, lentament però inexorablement, conduirien primer a la Revolució grega de 1821 contra l'imperi otomà, després al reconeixement de Grècia com a estat independent el 1830 i finalment, després de mig segle de protectorat britànic, a la incorporació de les illes al jove regne grec el 1864. Elissàvet Mutzan va viure, doncs, en un període de transició: la transició de l'era dels imperis a la dels nacionalismes i els estats

⁴ Segons el seu propi testimoniatge, entre 1820 i 1825 Mutzan-Martinengu va escriure vint-i-dues obres de teatre de les quals ha sobreviscut només una, la comèdia *L'avar* [*Ο φιλάργυρος*]. Sobre aquesta obra, que es va representar per primera vegada el 1989, vegeu Tabaki (2005, 219-243).

⁵ *L'Odissea* i les tragèdies d'Èsquil *Prometeu encadenat* i *Les suplicants*. La seva versió de l'*Odissea* s'ha perdut, mentre que de les seves versions de les dues tragèdies d'Èsquil se'n conserven només uns quants fragments.

⁶ En el moment del terratrèmol, els manuscrits de Mutzan, pràcticament tots inèdits, així com la majoria de les seves cartes i valuosos documents històrics relacionats amb la seva família, es trobaven sota la custòdia del literat i editor local Dinos Konomos que, uns sis anys abans, havia publicat en la revista literària de Zàkinthos *Fulls de l'Heptanès* [*Επτανησιακά Φύλλα*] (núm. 10, novembre 1947) dues cartes seves, un fragment de la seva traducció de *Prometeu encadenat* i un petit fragment de la seva obra de teatre *Rodopi*. En aquest mateix número, Konomos havia promès als seus lectors publicar tot el llegat de Mutzan. El tràgic terratrèmol va deixar aquesta promesa sense complir. Més endavant, el 1965, sortirien a la llum pública alguns manuscrits més: dues cartes, fragments de la seva traducció de *Les suplicants* i la seva obra de teatre *L'avar* [*Ο φιλάργυρος*] (Athanasópulos 1997, 9-16; Khrissanthópulos 2015, 135-138).

⁷ Totes les cites textuais de l'*Autobiografia* procedeixen d'aquesta edició i la traducció a l'espanyol en l'original és de l'autora, Ioanna Nicolaidou; d'aquest al català, de Rubén Montañés (n. del t.). Per a altres edicions i traduccions, vegeu Mutzan-Martinengu, 1956, 1989, 2013, 2021.

⁸ Només a partir de la segona meitat del segle XIX l'autobiografia va consolidar el seu nom i es va consolidar com el gènere literari que avui coneixem (Brierley 2000).

nacions. Com encaixa el relat autobiogràfic de l'escriptora de Zàkinthos en aquest període de processos que acabarien cristal·litzant en les dècades següents i quina és la rellevància d'aquest relat avui, són els interrogants que informen aquest article.

Una de les particularitats històriques i culturals que han diferenciat les illes Jòniques de la resta de l'àmbit grec és el fet que mai no van conèixer la subjugació al poder otomà ja que, després de la desvinculació de l'imperi bizantí, van passar a formar part de l'imperi venet ni més ni menys que des del segle XV i fins al 1797, any en què, pel tractat de Campo Formio, després d'un període de gradual declivi, l'anomenada Serenissima Repubblica de Venècia, l'antany esplendorosa potència marítima més important d'Europa, va deixar d'existir. Després de l'ocàs definitiu, tan sols quatre anys abans del naixement de Mutzan, van seguir altres ocupacions i dominacions estrangeres, que les van convertir en un camp de batalla entre vells, canviants o nous imperis, emergents nacionalismes i estats nació: la francesa revolucionària (1797-1798) que va portar a les illes el republicanisme; la de l'aliança russo-otomana (1799-1807) durant la qual es va crear la Repubblica Settinsulare [Επτάνησος Πολιτεία] i les illes van aconseguir un estatus de semi-autonomia; la francesa imperial (1807-1814) sota la qual la República Septinsular fou dissolta; i, en darrer lloc, gradualment a partir de 1809, la de la Gran Bretanya, que el 1815 les va convertir en el seu protectorat sota la forma d'una federació de les illes anomenada Estat Unit de les Illes Jòniques [Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων], fins a la seva cessió i definitiva unió amb el Regne de Grècia el 1864 (Zanou 2016, 119-120; Kremidàs 1988).

Des d'època molt primerenca, la proximitat geogràfica de les illes Jòniques al continent europeu, les seves cales i ports, la facilitat de transport, la creació de mercats i l'intens comerç de productes⁹ les havien convertit en un lloc no només cobejat pels poders imperialistes de cada moment —àvids de dominar la Mediterrània i controlar les rutes comercials entre Europa i l'Orient mitjà, el nord d'Àfrica i el sud d'Àsia—, sinó també en un lloc de trànsit incessant de persones, de trobada i intercanvi entre gentes de diferents procedències, així com d'asil per a successives onades de refugiats de la conca mediterrània (Creta i Xipre) i altres parts en diferents moments: Grècia continental, Itàlia, Malta i França (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 152-153). Encara que la llengua grega havia estat, i continuaria sent, la de la majoria de la població, amb el temps es va anar creant un espai multiètnic, pluricultural i multilingüe en què, juntament amb la població grega, convivia diferents comunitats en un cresol d'identitats, religions i llengües: la grega, la italiana, la veneciana, l'hebrea, la francesa i anglesa (més tard), l'ortodòxia, el catolicisme i protestantisme, el judaisme. No és estrany, doncs, que l'inevitable flux d'idees i pràctiques que allò comportava, les acabés dotant d'un caràcter cultural i lingüístic bulliciós i heterogeni, obert i cosmopolita, ben distint de l'endormiscat àmbit de la Grècia continental i les illes de l'Egeu. Gràcies a aquest continu vaivé i interconnectivitat de persones, pràctiques i idees, especialment des del segle XVIII fins a mitjans del segle XIX, les illes

⁹ «Des del segle XVII Zàkinthos havia començat a convertir-se en la primera escala dels vaixells europeus que viatjaven rumb a l'Est [...]. A això va contribuir la seva posició geogràfica, però també la seva producció i exportació de panses, el principal i més lucratiu producte de l'illa» (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 149).

acabarien exercint un paper destacat en la difusió dels corrents ideològics il·lustrats, així com en la construcció d'una literatura nacional —amb Dioníssios Solomós al capdavant—, pilar fonamental per a la construcció d'una consciència, una nació i un estat grecs moderns.

III

Per bé que totes les dominacions estrangeres van marcar d'una manera o altra l'esdevenir de les illes Jòniques, cap no ho va fer de manera tan fonda com la veneciana. No sols perquè va ser amb escreix la més extensa sinó perquè, com explica N. G. Svoronos (1994, 35), Venècia va saber adaptar la seva administració a les particularitats locals de les illes i, així, dotar-les d'una llarga i profunda estructura social i política: «Venècia concentrava els seus esforços en el manteniment de l'ordre interior, la defensa exterior i l'explotació econòmica del seu imperi». Concedí privilegis a l'aristocràcia local, que no es diferenciava gens de la veneciana, i que així, solidària amb el conquistador, esdevingué la seva sustentació principal.

Juntament amb la llengua italiana i l'aparell legal, aquest va ser el llegat més important de la colonització veneciana: la creació d'una noblesa, una aristocràcia local i casta governant —tant la família Mutzan com la de Nikólaos Martinengos, marit d'Elissàvet, hi pertanyien—¹⁰ l'estreta i privilegiada relació de la qual amb la metròpolis li permetria dirigir el destí de les illes i fins i tot incidir en el futur de l'àmbit grec en conjunt. I en això, l'aparell educatiu va ser clau. En no comptar amb escoles, universitats, biblioteques o impremtes pròpies¹¹ fins a la creació d'un estat grec, el centre d'educació per a les elits de les illes havien estat les escoles i les prestigioses universitats italianes —Pàdua, Pavia, Pisa, Bolonya— a les quals les famílies nobles i acabalades enviaven els seus fills a estudiar, formar-se i accedir a carreres, sovint brillants, en la política i la diplomàcia, la medicina, l'advocacia o les lletres, desenvolupades bé a Itàlia o a les illes mateixes o en altres centres de la diàspora grega —des de Constantinoble i els principats del Danubi fins a Rússia. Els exemples són nombrosos i il·lustratius. A les lletres, els llorejats poetes Ugo Foscolo, Andreas Kalvos i Dioníssios Solomós; a la política local de Zàkinthos, el mateix pare de l'autora, Franguiskos Mutzan, membre de l'Assemblea Legislativa de les illes Jòniques i governador [ἐπαρχος] de Zàkinthos entre 1818 i 1823 sota el règim de protectorat britànic;

¹⁰ Ambdues eren branques de famílies nobles d'origen italià que gaudien de la màxima distinció: estar inscrites en l'anomenat *Libro d'oro*, establert per Venècia al segle XVI perquè hi figuressin les famílies de soca aristocràtica. La família Mutzan, d'ascendència potser vèneto-espanyola, va ser inscrita en el *Libro d'oro* de Zàkinthos el 1633. La família Martinengu, d'ascendència lombarda i procedent de Xipre, on presumiblement s'hauria convertit a l'ortodòxia, el 1572.

¹¹ Les primeres impremtes es van establir a Corfú el 1798 i a Zàkinthos el 1810, sota ocupació militar britànica (Zanou 2018, 63).

a la diplomàcia i la política més enllà de les illes Jòniques, el primer governant de la Grècia independent, Ioannis Kapodístrias.¹²

D'una banda, la doble política veneciana d'imposar l'italià com a llengua oficial i de crear a les illes nuclis de població procedents de la península que, en instal·lar-s'hi, portaven els costums i el seu propi dialecte venecià¹³ i, de l'altra, l'accés dels nobles a col·legis i universitats italianes, va crear-hi una situació de diglòssia en què, per als assumptes domèstics i quotidians s'utilitzava el grec local, és a dir, la llengua dels camperols i de les classes baixes de les ciutats, mentre que l'italià era la llengua oficial de l'administració i de la política, de l'educació i de la cultura i, per tant, la de les elits, el poder i el prestigi social; un atribut de distinció de classe que només gradualment, en les dècades següents, es convertiria, juntament amb la religió, en un atribut pròpiament nacional. L'italià era la llengua en què estaven redactades les successives constitucions de l'Estat jònic i —més significatiu encara— aquella en què polítics i intel·lectuals pensaven, escrivien i es comunicaven entre ells, inclosos aquells qui, especialment després de la Revolució de 1821 i la independència de Grècia (1830), en els seus escrits advocarien per l'italià o exigirien la seva abolicció i substitució pel grec com a llengua oficial en tots els àmbits.¹⁴ En definitiva, durant segles, a través de l'educació i el seu vehicle, la llengua de l'imperi, l'aristocràcia local havia rebut els patrons socials i l'hegemonia política, ideològica i estètica de Venècia (Arvanitakis 2007, 17-18). En aquest mirall es veia reflectida i aquestes costums emulava (fins i tot quan a la metròpoli ja haurien canviat o desaparegut) i això explica, crec, el conservadorisme i el sever règim patriarcal a què va estar sotmesa Elissàvet Mutzan.¹⁵

Fos com fos, el resultat de tot plegat va ser la creació d'un sentiment de «doble consciència», d'un «doble sentit d'identitat» i «pertinença» (Arvanitakis 2007, 20) i d'uns vincles tan forts entre les illes i la seva metròpolis que ni tan sols l'extinció *de facto* del vell imperi el 1797 davant la puixança de l'exèrcit francès va poder trencar-los del tot. Això deixa entreveure el relat de Mutzan. Quan al voltant de 1827, ja sota domini britànic, la jove Elissàvet de vint-i-sis anys pren ploma i paper per explicar la seva història i hi insereix les seves freqüents súpliques epistolars —redactades en italià i adreçades al seu

¹² Ugo Foscolo (1778-1827), nascut a Zàkinthos i establert a Itàlia, és considerat poeta nacional d'aquest país. Andreas Kalvos (1792-1869), també nascut a Zàkinthos, poeta nacional de Grècia. A diferència d'ells, Dioníssios Solomós va tornar a les illes Jòniques després d'haver viscut prou anys a Itàlia, i s'hi va quedar fins a la seva mort (1857). Ioannis Kapodístrias, nascut a Corfú el 1776 i educat a la Universitat de Pàdua, va servir com a ministre d'Exteriors a la cort del tsar Alexandre I, va exercir un gran paper en els escenaris polítics de l'Estat jònic i va ser primer governant del nou estat independent de Grècia des de 1828 fins al seu assassinat el 1832.

¹³ Sobre les mútues influències entre el grec, l'italià i el venecià en el dialecte heptanèsic vegeu Minniti-Gonia 2018 i Raïli 2018.

¹⁴ La definitiva abolicció de l'italià i la consagració de l'ús del grec com a llengua oficial en tots els àmbits, incloses l'administració i la justícia, no es van aconseguir fins a 1852. Sobre els avatars d'aquest llarg procés, vegeu Mackridge 2014.

¹⁵ Sobre costums de la societat veneciana relacionats amb el matrimoni i l'enclaustrament de les dones nobles, la seva pervivència i el seu impacte a les illes Jòniques, vegeu Dendrinou Koliás 1989, xvii-xxi i Skhinà 2021, 18-19.

pare i oncle perquè li permetessin ingressar en un convent en lloc de casar-se—, no és a la França revolucionària, ni a la Rússia ortodoxa ni a l'Anglaterra de la llibertat de premsa i pensament on somia fugir, sinó a Venècia. I si, com es desprèn del seu relat, el seu amor per les llengües (ja ho veurem) les abraçava totes, va ser la italiana aquella en què va posar més afany i interès per dominar i en què va escriure alguns dels seus textos literaris.

Per a la noblesa heptanèsia, però també per a sectors de la pagesia i de la petita burgesia, la ruptura del 1797 va ser viscuda com «un trauma, com la violenta amputació d'un cordó umbilical» (Arvanitakis 2021, 41). Però en 1827, no en va havien conegut les illes les ocupacions francesa, russa i britànica, no en va havia tingut lloc i encara seguia viva la Revolució de 1821 a la Grècia continental, esdeveniments tots ells que engegarien processos polítics i ideològics de profund abast. Les ocupacions franceses havien portat a les illes el republicanisme i els ideals il·lustrats radicals de la Revolució francesa, encara que també, més tard, el temor dels nobles per la pèrdua dels seus privilegis, així com l'horror davant dels excessos de la França imperial; la russa, en afavorir la creació de l'Estat Septinsular, havia fet possible l'abast de cert grau d'autonomia i (molt important) havia promès l'enfortiment i fins i tot restauració de l'hegemonia ortodoxa davant del catolicisme; la britànica prometia «protecció» i una administració liberal; encara que, a la pràctica, va ser «més la d'una colònia» (Paschalidi 2009, 363) que la d'un protectorat.

Amb totes aquestes experiències, realitats canviant i els seus discursos corresponents com a fons, els membres de l'elit governant van haver de posicionar-se davant de la seva pròpia autonomia, la independència de Grècia i una eventual unió de les illes amb aquesta. Una disjuntiva complexa i difícil que va generar tensions i postures diverses ja que, entre altres coses, implicava gestionar aquests sentiments de doble identitat a què al·ludia abans. Per als intel·lectuals i les elits de la resta de l'àmbit grec —amb Adamàndios Koraís al capdavant, des de París— la revolució i la independència del poble grec significaven alliberar-se d'un passat d'alguns segles i d'un present «obscur», d'un opressor (els otomans) que avorrien i consideraven culturalment inferior a l'Europa de les llums i del neoclassicisme. La construcció d'una nació i un estat grecs exigia apel·lar a una sola llengua i un sol passat: els dels avantpassats de l'antiguitat hel·lènica. Per a la classe governant de les illes Jòniques, tanmateix, la revolució i la independència, l'exigència d'una sola llengua i un sol passat significaven desvincular-se d'una herència política, cultural i lingüística que no tenia res a veure amb l'otomana, una herència europea amb la qual s'havia identificat i encara s'identificava (Arvanitakis 2007, 15-16). Tot i així, la majoria va acabar donant suport a la causa d'una Grècia lliure i independent, com ara la mateixa Mutzan.¹⁶

¹⁶ Segons Anguelomati-Tsungaraki (2018, 171), després de l'esclat de la Revolució uns 500 zacintins van creuar el Peloponnès i la Grècia Central per lluitar contra els turcs.

IV

A la seva *Autobiografia* Mutzan-Martinengu (1997, 124-125) relata com el 25 de març de 1821 havia rebut la notícia (encara sense difondre a Zàkinthos) de l'esclat de la revolució contra els turcs amb aquestes paraules:

[...] jo vaig sentir la meua sang cremar, vaig desitjar des del més profund del meu cor poder agafar les armes, vaig desitjar des del més profund del meu cor córrer a ajudar aquella gent que (pel que sembla) no lluitava sinó per la seva religió i la seva pàtria, i a favor d'aquesta anhelada llibertat que, quan es fa servir cabalment, sol brindar als pobles la immortalitat, la glòria i la felicitat. Ho vaig desitjar, dic, des del fons del meu cor, però llavors vaig mirar les parets de la casa que em mantenien tancada, vaig mirar les llargues faldilles de l'esclavitud femenina, i vaig recordar que sóc una dona, és més, una dona de Zàkinthos, i vaig sospirar, però no vaig deixar de suplicar a Déu que els ajudés a vèncer i així arribar fins i tot jo, que tan abatuda estic, a veure la llibertat retornada a Grècia i, juntament amb ella, veure les modestes muses retornades als pedestals dels quals la tirania turca les ha mantingut allunyades durant tant de temps.¹⁷

Són les paraules d'una persona il·lustrada, d'algú que creu en el dret dels pobles a la llibertat i l'autodeterminació. Però no són les paraules d'una patriota —per a ella, Grècia no era encara una pàtria— ni, molt menys, les paraules d'una heroïna —com ara Bumbulina o Mandó Mavrogenus, per exemple— perquè Mutzan no ho va ser. Són les paraules d'una dona la doble lluita *personal* de la qual per eludir el matrimoni com a destí femení inapel·lable i per veure's reconeguda com l'escriptora i traductora que ella sabia que era, va fracassar estrepitosament: no va veure publicat cap dels seus escrits i va acabar cedint davant un matrimoni no desitjat. I, tanmateix, sí que es pot dir —amb la paradoxal però encertada expressió d'Athanassópulos (1997, 20) —, que són les paraules d'una «insubmissa obedient».

Per bé que Elissàvet Mutzan no va agafar armes per lluitar, sí que va agafar ploma i paper per relatar la seva lluita i drama personal en veu pròpia i en primera persona, en un manuscrit al qual ella es referia simplement com «la meua història», i que no veuria la llum pública fins al 1881, és a dir, mig segle després de la seva mort. Aquella publicació, gràcies a la qual avui podem llegir el seu relat autobiogràfic quan gairebé tota la resta s'ha perdut, la va emprendre el seu únic fill, Elissavétios, batejat així en honor a la mare que mai no va conèixer. Amb pròleg i epíleg seus, l'edició de 1881 es titulava *La meua mare*, se

¹⁷ «Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνει, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαιίνετο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατριδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθεριάν, η οποία καλώς μεταχειριζομένη, συνηθά να προξενεί την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα, από καρδιάς, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικειάς σκλαβίας και ενθυμήθηκα πώς είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογιής να αξιωθώ και εγώ η ταλαίπωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθεριάν και μαζί με αυτήν επιστρεμμένας εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσο και τόσο καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας».

subtitulava *Autobiografia de la senyora Elissàvet Mutzan-Martinengu* i incloïa, a més, diversos poemes del mateix Elissavétios, que aspirava a ser poeta. Tot i això, el fill no es va limitar a publicar el manuscrit de la seva mare —encara «acompanyat de diverses poesies compostes per ell», segons diu el subtítol— sinó que va considerar necessari ometre certs passatges del text matern: «[...] circumstàncies familiars, primerenques impressions infantils, algunes simpaties i antipaties cap a persones de l'entorn familiar, que només em concerneixen a mi mateix, el seu fill, i als familiars més íntims de l'honorable família Mutzan», assenyala ell mateix al seu «Epíleg» a l'edició (Mutzan-Martinengu 1997, 179). De manera que l'única versió del manuscrit original de què disposem avui és un text retallat, expurgat; en definitiva, censurat segons criteris patriarcals sobre allò que a una dona se li permet (o no) dir. Els punts suspensius que de vegades creuen el text imprès indicant aquestes omissions parlen d'un cos textual maltractat, i d'una veu que ens arriba, a través de més de dos segles, esquerdada, però així i tot audible.

Malgrat l'intent d'Elissavétios Martinengos per donar a conèixer la figura literària de la seva mare —o per promocionar-se a si mateix com a poeta (cosa que no va passar), o per prestar la legitimitat i autoritat de la seva pròpia signatura (masculina) a la firma femenina del text matern, que no en tenia—, aquella primera edició de l'*Autobiografia* va passar totalment desapercebuda. Potser perquè era un text en prosa en un moment en què el gènere privilegiat era la poesia; o bé perquè en la producció literària grega postrevolucionària el que era convencional era una llengua *katharévoussa* arcaïtzant i expurgada de barbarismes estrangers, mentre que el text de Mutzan estava escrit en un grec vernacle esquitxat d'elements dialectals. En el seu text, ella es refereix a aquest grec com a «la nostra llengua, el romaïc [ἡ Ῥωμαίικα]» i el diferencia no només de l'italià, sinó també del grec antic, que ella anomena ἑλληνικά, és a dir, grec.

Però per què Mutzan va escriure el seu relat en el romaïc —la llengua dels camperols i de les classes urbanes baixes, recordem— quan els seus compatriotes i coterranis cultes escrivien sempre en italià? Segurament perquè ella, en no haver rebut cap educació formal —tret de classes esporàdiques de la mà de clergues ortodoxos que durant un cert temps la visitaven a casa—¹⁸ no dominava l'italià. No era ni podia ser més italo parlant que grecoparlant, com Dioníssios Solomós i Andreas Kalvos, per exemple; ni tampoc bilingüe, com altres, entre ells els seus pare, oncle i germà. Però no és només això. Ja s'ha dit que el romaïc era la llengua dels camperols i de les classes urbanes baixes o, per dir-ho altrament, la dels no poderosos. I entre aquests, hi havia també les dones de la seva classe, allunyades de l'àmbit públic, invisibles i confinades «rere les gelosies de les finestres» (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 150), en major o menor mesura com ella mateixa. ¿Com parlar des d'aquest lloc, com emprendre la tasca de relatar la seva història, el jo, allò estrictament personal, sinó en la llengua del que és quotidià i domèstic —encara que aquesta pràctica del que és autobiogràfic, no feia sinó mantenir-la lluny de l'espai públic, a l'esfera d'allò privat?

¹⁸ Geórgios Tsukalàs, Theodóssios Dimadis i Vassílios Romantsàs.

Així i tot, emperò, el relat de Mutzan està esquitxat de textos escrits en italià. Textos literaris propis, d'una banda, que ella insereix com a proves de la seva «innata» capacitat per a les lletres, i textos epistolars, de l'altra, adreçats als homes de la seva família i inserits com a proves de la seva capacitat per al raonament i el bon judici. Textos, en definitiva, escrits en la llengua del (masculí) món literari en el qual aspirava a ser admesa. Com a conseqüència d'això, i també del caràcter «dialògic» malgrat el monologuisme intrínsec de l'autonarració (Athanasópulos 2002), l'*Autobiografia* presenta una barreja de llengües que és, alhora, una juxtaposició i contrast entre llenguatges/discursos pertanyents a diferents categories socials: el prestigiós, autoritzat i públic de les veus masculines (representat per l'italià i grec antic) davant del marginat, emotiu i íntim de les veus femenines (representat pel romàic, és a dir, grec modern, culte o popular). Una subjacent polifonia lingüística, en altres paraules, que reflecteix els múltiples eixos de la seva identitat —el seu temps, lloc, classe i gènere—, i que va poder ser una altra de les raons per les quals, el 1881, la seva figura i relat autobiogràfic van caure en l'oblit. Perquè, en les dècades que van seguir el punt final del relat de Mutzan —un 26 de juny de 1831, tot just un mes abans de convertir-se en esposa—, el monolingüisme i el predomini de la *katharévoussa*, part essencial dels processos que Zanou (2018, 24) anomena «des-venetització, hel·lenització i ortodoxització» i que s'havien posat en marxa en les primeres dècades del segle XIX, va acabar per cristal·litzar.

Però, més enllà de les particularitats lingüístiques d'aquest relat autobiogràfic, hi ha una darrera possible explicació de per què va romandre en la foscor fins a mitjans del segle XX, que està relacionada amb la modalitat mateixa del gènere utilitzat per la seva autora: no és un diari, ni tampoc unes memòries, sinó una autorepresentació, un típic o pur exemple d'autobiografia, en la línia de la frase de Jean Jacques Rousseau «Això és el que vaig fer, això el que vaig pensar, això el que he estat»¹⁹ (Rousseau 1985 [1770], 29). I és que el text d'una dona exclusivament i obstinadament centrat en si mateixa, en la seva història i propi drama personal, poc o nul interès crític o lector podia tenir per a un país abocat a les «grans qüestions de la nació» en els contextos polítics i ideològics de les darreres dècades del segle XIX i fins a ben entrat el segle XX —només cal recordar les guerres, dictadures i catàstrofes militars que es van succeir en aquest espai de temps. Així les coses, passarien setanta-cinc anys més abans de tornar a editar-se, ja en 1956.

La definició del relat de Mutzan com a purament autobiogràfic —o millor escrit auto(bio)gràfic— no és gratuïta, sinó que pretén assenyalar una de les seves característiques essencials: el predomini de la narrativització i inscripció del «jo» a costa del que brilla per la seva absència: allò històric, allò social, allò col·lectiu; en suma, tot allò considerat per la seva autora com a extern al propi drama personal. El seu objectiu no sembla ser cap altre que transmetre el seu amor i *capacitat* per a les lletres a un imaginat lector (culte, viatjat, cosmopolita i, per tant, masculí), com el seu pare, oncle i germà

¹⁹ «Voilà ce que j'ai fait, ce que j'ai pensé, ce que je fus». Amb els dos toms de la seva obra *Les Confessions*, escrits en plena Il·lustració a partir del 1765 i publicats pòstumament el 1782 i 1789, Jean Jacques Rousseau (1712-1778) va posar les bases per al desenvolupament del gènere autobiogràfic en la modernitat.

potser; encara que, a diferència d'ells, també un lector que fos «capaç d'apreciar els fruits de la intel·ligència» (Mutzan-Martinengu 1997: 161) i reconèixer-hi aquestes qualitats. I per això potser parla (i molt) del seu enclaustrament domèstic —sever, fins i tot per a l'època i el lloc—, que la va mantenir triplement confinada: a casa, en un cos femení i en una atroç asfíxia intel·lectual: «La nostra família tenia (i segueix tenint) aquest antic, bàrbar, aberrant i desprietat costum de mantenir les dones apartades de la societat humana» (Mutzan-Martinengu 1997: 82), escriu ja a la primera pàgina. Per això potser parla de les persones del seu entorn familiar només en la mesura que aquestes van tenir un paper positiu o negatiu en la cerca de llibertat per dedicar-se sense traves al que desitjava: la lectura, l'escriptura i la traducció. I, sobretot, per això parla dels «dissortats escrits» i les traduccions, les lectures i els avenços en l'aprenentatge de llengües (italià, grec antic, francès).

Una aliada crucial en aquest inusitat afany per les lletres va ser la fabulosa biblioteca de la casa paterna,²⁰ a la qual acudia una vegada i una altra la filla gran dels Mutzan; unes vegades amb l'alegria de llegir obres ja traduïdes que suscitaven la seva curiositat intel·lectual, i d'altres amb desesperació i frustració davant d'uns llibres que, encara que a l'abast de la mà, li resultaven inassolibles, ja que la majoria parlaven en llengües per a ella —«una dona, és més, una dona de Zàkinthos» (Mutzan-Martinengu 1997: 124)— desconegudes. El desig de conèixer-les i a través d'elles conèixer els llibres i els seus autors va ser el que va portar Mutzan a la traducció, com s'evidencia en aquestes línies: «Si no tenia un mestre no tenia la passió, el desig d'aprendre [...], desitjava aprendre la llengua italiana [...], de manera que llegia unes quantes línies en italià, després mirava la traducció i, així, anava aprenent amb gran facilitat» (Mutzan-Martinengu 1997, 86).

El paper alhora formatiu i emancipador que la traducció va exercir a la vida/obra de Mutzan difícilment es pot exagerar. Gràcies a ella, en plena joventut ja pogué tenir accés a autors clàssics com Homer, Virgili o Boccaccio, i a autors il·lustrats del segle XVIII com el francès Charles Rollin (1661-1741), el suís italo-parlant Francesco Soave (1743-1806), els italians Luigi Antonio Muratori (1672-1750), Gian Vincenzo Gravina (1664-1718) i Alessandro Verri (1741-1816).²¹ I encara que no els anomeni de manera explícita en el seu relat, probablement també Dante, i de manera indirecta Voltaire, Diderot i Rousseau. Gràcies a la traducció, Mutzan va poder conèixer les convencions del llenguatge literari i els secrets de l'expressió escrita, i convertir-se així en escriptora dels seus propis textos, malgrat el disgust (quan no oberta hostilitat) de la seva família cap a aquest afany, i malgrat el paper que la societat mateixa de Zàkinthos esperava d'una jove de la seva classe social, apta per al matrimoni. Gràcies a la traducció va poder trobar esclatxes d'autonomia, diàleg, llum i llibertat que la seva enclaustrada i fosca vida li negava, perquè en els autors que van poblar la seva vida, encara que tots homes i de temps o llocs llunyans dels seus,

²⁰ Franguiskos Mutzan consta com un dels donants de llibres per al fons que constituïria la primera Biblioteca Pública de Zàkinthos. Va quedar totalment destruïda després del gran terratrèmol de 1953, i va ser reconstruïda immediatament després, amb nous fons (<https://vivliothiki-zakynthou.gr/istoriko>).

²¹ Sobre aquests autors i la formació italiana de Mutzan, vegeu Luciani (2015).

va trobar paraules, formes i personatges que, intel·lectualment i ideològicament, devien resultar molt més propers que les persones vives del seu entorn més íntim (Dendrinou Koliás 1989, xxx; 1990). Gràcies a ella, finalment, va poder rebre idees i valors il·lustrats que, altrament, no hagués rebut: el valor del dret d'individus i pobles a l'autodeterminació, la fe en el poder de la Raó, el dret a la recerca de la felicitat individual, la certesa en la importància de la paraula escrita, la fe en la traducció i la vocació d'aquesta de servir i ser «profitosa» per al conjunt de la societat (Mutzan-Martinengu 1997, 97) i, sobretot, el valor —evident al llarg de tot el relat— del dret a l'educació com a bé universal i inalienable (Kitromilides 1983; Bakalaki 1994).

En aquest últim —valor il·lustrat per excel·lència—, cal aturar-nos breument, mitjançant una de les persones que, segons es desprèn del seu relat, va ser de les més estimades i significatives de la seva vida: el seu mestre i preceptor, el clergue ortodox Theodosis Dimadis (1766-1823).²² Tot i que la relació mestre-alumna va durar només dos anys de visites esporàdiques, el relat d'Elissàvet permet col·legir que la influència ideològica del preceptor va ser profunda. En les línies següents Mutzan expressa el que significava per a ella l'absència d'educació: «Em vaig imaginar a mi mateixa immersa en la foscor d'aquells núvols densos i tèrbols que solen ennegrir la vida i el nom de les persones ignorants i incultes» (Mutzan-Martinengu 1997, 15). En un altre passatge, després de lamentar la pèrdua del mestre, reflexiona sobre el valor de l'educació en aquests termes: «Volia posseir les joies de la meua mare per poder regalar-li la més valuosa, però ni tan sols això, pensava, aconseguiria per mostrar-li fins on arribava la meua gratitud, perquè opinava (i segueixo opinant) que res no s'ha d'igualar al valor benefactor de l'educació» (Mutzan-Martinengu 1997, 97).

El 1814, tres anys abans d'acceptar el lloc de preceptor de la filla gran dels Mutzan, el pare Dimadis, home culte amb una sòlida formació en filosofia i filologia clàssica, havia estat convocat des de Constantinoble a les illes Jòniques, per fer-se càrrec de la primera escola pública de Zàkinthos. A diferència dels altres dos sacerdots preceptors de la jove, el pare Dimadis era un home liberal que combregava amb els principis bàsics de la Il·lustració i donava suport a la causa d'una Grècia lliure —va ser ell qui va portar a la casa dels Mutzan la feliç notícia de l'aixecament dels grecs contra els turcs el març de 1821— i, de fet, uns anys abans del seu trasllat a Zàkinthos, havia jurat com a membre de la *Filikí Eteria*.²³ Sospitós de ser-ho, les seves classes van ser brusquement interrompudes quan les autoritats britàniques van aprofitar un breu viatge d'aquest per denegar-li el permís de tornada a Zàkinthos.²⁴

²² Per més informació, vegeu Panaretu 2006.

²³ Societat secreta i clandestina, fundada el 1814 a Odessa (Ucraïna) per grecs de la diàspora, per tal de propagar la idea d'un aixecament contra els turcs i mobilitzar tots els grecs, dins i fora de l'imperi otomà, a favor de la independència de Grècia. El 1818 la seva seu va ser traslladada a Constantinoble. Per a 1821, any en què aquest alçament es va dur a terme, l'organització ja comptava amb desenes de milers d'afiliats.

²⁴ La denegació de permís de tornada a Zàkinthos es va dur a terme tot i que el pare d'Elissàvet era llavors governador de l'illa.

Aquest perfil ideològic-polític del pare Dimadis no n'era exclusiu. Era propi d'un sector del clergat ortodox —en sintonia política i ideològica amb un cercle de prominents intel·lectuals oriünds de les illes Jòniques—²⁵ que no compartia el laïcisme i anticlericalisme del (radical) corrent francès de la Il·lustració, però tampoc «l'entestada resistència del Patriarcat Ecumènic de Constantinoble a les idees nacionalistes i liberals» (Zanou 2018, 118). Per a aquest sector del clergat, així com per als polítics i intel·lectuals propers a ell, certs principis il·lustrats —com el de l'educació del poble pla, juntament amb l'estudi dels clàssics i la filosofia europea moderna—²⁶ no només no contradeien, sinó que formaven part de la Divina Providència, és a dir, un pla diví teleològicament dissenyat que, segons la seva visió, amb l'ajuda (espiritual) de l'Església Ortodoxa i l'ajuda (política) de Rússia,²⁷ conduiria a la creació d'una ortodòxia ecumènica, que amb el temps alliberaria la cristiandat de l'imperi otomà i desplaçaria l'Europa catòlica en favor d'una hegemonia ortodoxa. Així es va anar gestant una versió pròpiament «septinsular» de la Il·lustració²⁸ que, temerosa del radicalisme de la República francesa, buscava reinterpretar els ensenyaments il·lustrats i adaptar-los a un entorn cada cop més pretesament hel·lenitzat i alhora ortodox i oriental. L'èxit de l'alçament del 25 de març de 1821, un alçament que en aquell moment ningú no esperava que es convertís en una guerra que durés deu anys, afegiria a aquest ideal —en principi religiós i cultural— el projecte polític de la construcció d'un estat grec (Zanou 2016, 123).

En el relat obstinadament autonarratiu de Mutzan, només entre línies i seguint pistes i al·lusions textuais diverses, és possible detectar ressons del turbulent panorama ideològic, cultural i polític que va dominar les primeres tres dècades del segle XIX i, per tant, la seva vida i desenvolupament intel·lectual. Però n'hi ha, i es poden percebre en, per exemple, les lectures, l'estreta relació amb el pare Dimadis, les referències al concepte de Divina Providència, el discurs alhora neoclàssic, il·lustrat i ortodox, occidental alhora que oriental. Tot això permet percebre-la com a filla no només de la seva classe, les seves lectures i traduccions, sinó també d'aquesta versió septinsular de la Il·lustració, fruit alhora del període de transició que li va tocar viure, a cavall entre dues èpoques: la vella dels (vells i nous) imperis (otomà, rus, francès, britànic) i la nova i emergent dels estats nacions (Itàlia, Grècia).

²⁵ Entre ells, Ioannis Kapodístrias (nat a Corfú), el bisbe Ignatius (nat a Lesbos), el comte Giorgio Mocenigo (Geórgios Motsenigos, nat a Zàkinthos), l'historiador i filòleg Andreas Mustoxidis (nat a Corfú i ministre d'Educació al primer govern grec de Kapodístrias), Spiridione Naranzi (nat a Zàkinthos).

²⁶ Segons Zanou (2016, 121-122), aquests homes devien la seva formació intel·lectual a dues grans figures clericals de les illes Jòniques, Evgénios Vúlgaris (1716-1806) i Nikiforos Theotokis (1731-1800).

²⁷ La promesa i interès polític de Rússia a restaurar l'ortodòxia a tota la Mediterrània oriental datava dels temps de la tsarina Catalina la Gran.

²⁸ Es diferenciava d'altres com, per exemple, les representades per Adamàndios Koraís o Rigas Fereos. Per a més informació, vegeu Zanou (2016 i 2018).

V

Deia al principi que la veu d'Elissàvet Mutzan-Martinengu ens arriba a través de més de dos segles esquerdada, però tot i així audible; la veu d'algú que «volgués parlar i tingués la boca tapada» (Porfiris 1956, 5, citat a Khrissanthópulos 2015, 147), o temés no ser escoltada, o intuís no disposar de temps suficient per fer-se sentir. En tot text autobiogràfic sempre hi ha quelcom «d'epitafi [...], de comiat, de darrers mots» (Fernández Prieto 2005, 50). En vigílies del seu matrimoni, Mutzan (1997, 177) escrivia: «Jo hauria de sentir-me la dona més feliç del món, però després de tants i tants disgustos [...] el meu cor ja no és capaç de sentir cap alegria. [...] Avui, 26 de juny de 1831, he acabat una part de la meva història. Pel que fa a l'altra part, l'escriuré a la meva vellesa (si arribo a envellir)».

Avui sabem que no va arribar a la vellesa. Crida l'atenció la seva voluntat de narrar la seva història tan a destemps en la vida, i la seva mort prematura al llit de partera incita (almenys a mi) a pensar en la desgana de viure. Però també sabem que sí que va tenir el valor —coneixedora intuïtiva potser del valor imperible de la paraula escrita— d'agafar ploma i paper i narrar-se a si mateixa, construir i negociar una identitat pròpia, explicar no *la* història de la seva vida sinó *la seva* història de la seva vida: un gest insòlit en algú del seu temps, lloc i gènere, que suposava traspasar la línia divisòria profundíssima entre l'esfera privada (reducte de marginació femenina) i la pública (font d'autoritat masculina) i deixar al descobert el seu desig d'ocupar un lloc visible al món. Un desig gens «femení» que significava trencar el mandat social i cultural d'invisibilitat i passivitat femenines. Un desig transgressor fins i tot, en tant que significava dotar-se de la condició, tan defensada per la Il·lustració per a tots els homes, de subjecte autònom i sobirà, que implicava rebutjar la posició d'«objecte *del* discurs» per ocupar la posició de «subjecte *en el* discurs» (Jones 1986, 79). Un desig transgressor, en suma, de convertir-se en subjecte pensant, parlant i desitjant, que significava trencar el silenci cultural de les dones en reclamar per a si mateixa, i per extensió per a totes, allò que la seva època els negava: l'autoritat cultural, implícita en tot acte d'autoria literària o artística, d'anomenar-se a si mateixes i d'anomenar els desitjos propis. Un desig, la realització del qual comportava llavors —i entranya encara avui en moltes situacions i parts del món quan es tracta de trencar els silencis culturals de qualsevol col·lectiu— assumir riscos: en el cas concret, el de veure's qüestionada en la seva condició mateixa de dona, perdre el respecte del seu entorn social, provocar la ira, la desaprovació o el rebuig dels seus. Riscos que ella va assumir en atorgar-se l'autoritat discursiva de narrar-se / interpretar-se (Anderson 1986 i 2001; Smith 1987).

En definitiva, l'*Autobiografia* de Mutzan-Martinengu ofereix avui un testimoni doble. D'una banda, permet entreveure —sempre des de la seva posició de subjecte femení— els lents processos pels quals, en un context de transformacions i canvis radicals, el mar que durant segles havia estat un pont entre les ribes de tota una comunitat multiètnica, multicultural i multilingüe esdevindria frontera entre nacions, i les illes Jòniques passarien de ser una colònia imperial a ser una de les regions d'un nou estat-nació. D'altra banda, si bé no va prendre les armes per lluitar contra l'opressor otomà, sí que va deixar un testimoni de lluita personal contra l'opressió a casa: el règim patriarcal que mantenia

les dones separades de la societat humana i en un estat de deplorable desigualtat. I aquest, diria, és el llegat d'Elissàvet Mutzan-Martinengu.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson, Linda. 1986. «At the Threshold of the Self: Women and Autobiography», en Moira Monteith (ed.). *Women's Writing. A Challenge to Theory*. Sussex: Harvester Press, pàgs. 54-71.
- 2001. *Autobiography*. Londres - Nova York: Routledge.
- Anguelomati-Tsungaraki, Eleni. 2018. «Ζάκυνθος: η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», en Olga Katsardí-Hering i Anna Karapanu, *Πρακτικά Ημερίδας: Οι πόλεις των φιλικών: οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου, Αθήνα, 14 Ιουνίου 2015*. Atenes: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων [Fundació del Parlament dels Grecs], pàgs. 149-172.
- Arvanitakis, Dimitris. 2021. «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη. Εννοιολογήσεις της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του 19ου αιώνα», en Dimitris K. Zimaris (ed.) *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: 200 Χρονια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο. Σάββατο 30 Νοεμβρίου 2019. Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, Αθήνα*. Κέρκيرا: Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων», pàgs. 39-64.
- 2005. «Η Αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: Οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου». *Τα Ιστορικά* 22, 43, pàgs. 397-420.
- 2007. «Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στο Ιόνιο κατά τον δέκατο ένατο αιώνα». *Τα Ιστορικά* 24, 46, pàgs. 15-24.
- Athanassópulos, Vanguelis. 1997. «Εισαγωγή». *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία*. Atenes: Ωκεανίδα, pàgs. 9-73.
- 2002. «Οι φωνές της ζωής της». *Περίπλους* 51 (2a sèrie), pàgs. 43-57.
- Bakalaki, Alexandra. 1994. «Gender-Related Discourses and Representations of Cultural Specificity in Nineteenth-Century and Twentieth-Century Greece». *Journal of Modern Greek Studies* 12, pàgs. 75-106.
- Brierley, Jane. (2000). «The Elusive I». *Meta* 45 (1), pàgs. 105-112.
- Calotychos, Vangelis. 2003. «De Man, the Woman, and her Story: Moutzan- Martinegou's Autobiography (1831)», *Modern Greece. A Cultural Poetics*. Oxford - Nova York: Berg, pàgs. 99-111.

- Dendrinou Koliass, Helen. 1989. «Introduction», en Elisavet Moutzan-Martinengou. *My Story*. Georgia: University of Georgia Press, pàgs. xv-xxxii.
- 1990. «Empowering the Minor: Translating Women's Autobiography», *Journal of Modern Greek Studies* 8, pàgs. 213-221.
- Fernández Prieto, Celia. 2005. «La muerte, pulsión autobiográfica». *Archipiélago. Cuadernos de crítica de cultura* 69, pàgs. 49-56.
- Jones, Ann Rosalind. 1986. «Surprising Fame: Renaissance Gender Ideologies and Women's Lyric», en Nancy K. Miller (ed.). *The Poetics of Gender*. Nova York: Columbia University Press, pàgs. 74-95.
- Khrissanthópulos, Mikhalis, Vassilis Vassiliadis, Ianna Delivorià i Katerina Tiktopulu. 2015. *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα*. Atenes: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. <http://hdl.handle.net/11419/3355>
- Kitromilides, Paschalis M. 198. «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion». *Journal of Modern Greek Studies* 1, pàgs. 39- 61.
- Kremidàs, Vassilis. 1988. *Εισαγωγή στην ιστορία της Νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*. Atenes: Exandas.
- López Villalba, María. 2008. «La traducción ilustrada como acción revolucionaria», en María José Hernández Guerrero i Salvador Peña (eds.). *La traducción, factor de cambio*. Berna: Peter Lang, pàgs. 27-58.
- Luciani, Cristiano. 2015. «Η βιβλιοθήκη Μουτζάν. Η ιταλομάθεια της Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832)», en Constandinos A. Dimadis (ed.). *Πρακτικά: Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014. Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, 2*. Atenes: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, pàgs. 246-329.
- Mackridge, Peter. 2014. «Venise après Venise: official language in the Ionian Islands, 1797-1864». *Byzantine and Modern Greek Studies* 38 1, pàgs. 68-90.
- Minniti-Gónia, Domenica. 2018. «Ιταλική γλώσσα και Βενετσιάνικη διάλεκτος στην Κέρκυρα: Μια πρώτη προσέγγιση», en Dimitris Konidaris (ed.). *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. V. Μουσική – Γλώσσα – Πολιτιστική παράδοση – Επτανησιακή διασπορά (= Κερκυραϊκά Χρονικά 12)*. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, pàgs. 193-206.
- Mutzan-Martinengou, Elissàvet. 1956, 1983². *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801-1832). Αυτόβιογραφία* (edició, introducció i notes de Kostas Porfiris). Atenes: Digenís.

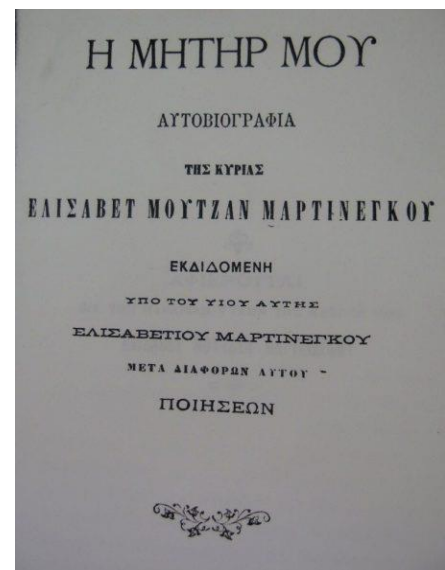
- 1989 = Dendrinou Kolias, Helen
- 1997. *Αυτοβιογραφία* (edició, introducció i notes de Vangelis Athanassópulos). Atenes: Okeanida.
- 2021. *Αυτοβιογραφία* (introducció de Katerina Skhinà). Atenes: Metékhmio.
- 2013. *Autobiografia e teatro. L'opera superstite di una nobildonna zantiota* (edició, introducció i traducció de Cristiano Luciani). Roma: Edizioni Nuova Cultura.
- Panaretu, Annita. 2009. «Από την Κωνσταντινούπολη στα Επτάνησα: ο λόγιος διδάσκαλος και πατριώτης Θεοδόσιος Δημάδης (1766-1823)», en *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006*. IV2. Atenes: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, pàgs. 183-197.
- Paschalidi, Maria. 2009. *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses*. Londres: University College (tesi doctoral no publicada).
- Porfiris, Kostas. 1956. «Εισαγωγή» en *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801- 1832). Αυτόβιογραφία*. Atenes: Digenís, pàgs. 7-22.
- Ral·li, Anguelikí i Vassilikí Makrí. 2018. «Η προσαρμογή Ιταλικών και Ενετικών δανείων στην επτανησιακή διάλεκτο», en Dimitris Konidaris (ed.). *Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. V. Μουσική – Γλώσσα – Πολιτιστική παράδοση – Επτανησιακή διασπορά (= Κερκυραϊκά Χρονικά 12)*. Kérkira: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, pàgs. 207-220.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2008. *Las confesiones* (pròleg, traducció espanyola i notes de Mauro Armiño). Madrid: Alianza Editorial.
- 1985. *Les confessions* (traducció catalana de Jaume Fuster i Joan Casas). Barcelona: Edicions 62.
- Serras, Dionissis. 2002. «Χρονολόγιο για την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (16^{ος} -20^{ος} αιώνας)». *Περίπλους* 51 (2a sèrie), pàgs. 27- 41.
- Skhinà, Katerina. 2021. «Εισαγωγή» en *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Αυτόβιογραφία*. Atenes: Metékhmio, pàgs. 11-30.
- Smith, Sidonie. 1987. *A Poetics of Women's Autobiography. Marginality and the Fictions of Self-Representation*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Skassis, Thomàs. 2004. *Το ρολόι της σκιάς*. Atenes: Polis.

Svoronos, Nikos G. 1994. *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας (Histoire de la Grèce Moderne*. París: Presses Universitaires de France, 1972. Trad. d'Ekaterini Asdrakhà). Atenes: Themélio.

Tabaki, Anna. 2005. *Το Νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Atenes: Díavlos.

Zanou, Konstantina. 2016. «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca. 1800-30», en Maurizio Isabella i Konstantina Zanou (eds.), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long 19th Century*. Londres: Bloomsbury, pàgs. 117-134.

— 2018. *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850. Stammering the Nation*. Oxford: Oxford University Press.

Retrat d'Elissàvet Mutzan-Martinengu (1820) per Nikólaos Kandunis (Museu d'Art Postbizantí [Μουσείο Μεταβυζαντινής Τέχνης], Zàkinthos) i portada de la seva *Autobiografia* editada pel seu fill Elissavétios en 1881.